

Fruktbarhet under reproduksjonsnivå i Norge¹

2

Endringene i de årlige fødselstallene gjennom de siste par tiår kan i stor utstrekning tilskrives at alder ved første fødsel har økt betydelig, men nå ser ut til å stabilisere seg. Dessuten har det gjennomsnittlige antall barn for de enkelte kull av kvinner blitt mindre, hovedsakelig på grunn av at stadig flere av dem som har fått sitt andre barn, har avstått fra å få det tredje. Det er nå tegn til midlertidig stabilisering av den såkalte kohortfruktbarheten på et nivå nær 2,0. Det er selvfølgelig stor usikkerhet knyttet til den videre utvikling, men alt i alt er det lite som tyder på noe markert oppsving med det første.

Øystein Kravdal

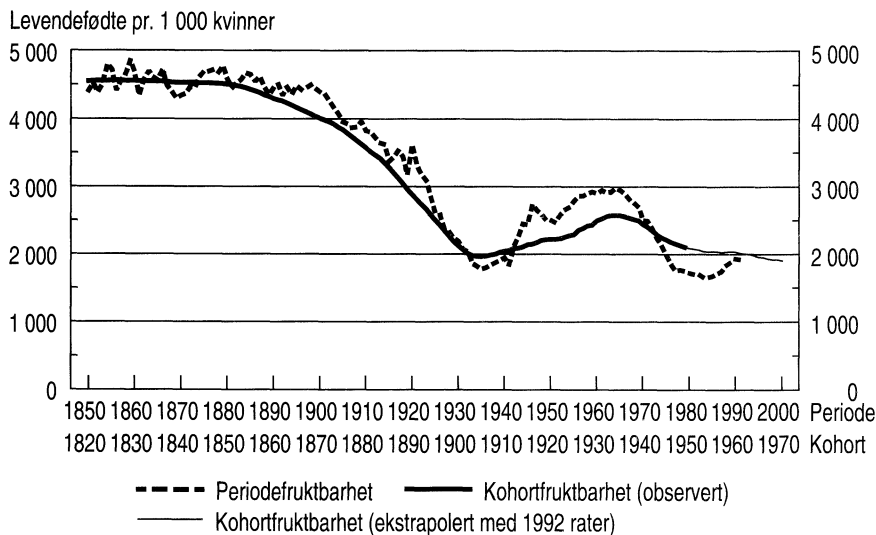

Norges folketall vokser stadig, ikke bare på grunn av et visst innvandringsoverskudd, men også fordi det hvert år blir født flere enn det dør. Det har vært en kraftig oppgang i fødselstallene på siste halvdel av 1980-tallet, men utviklingen peker likevel mot et svakt fødselsunderskudd et par tiår ut i neste århundre. Kvinner født på slutten av 1950-årene får neppe mer enn 2,0 barn i gjennomsnitt, og det er ingen tegn til økning for yngre fødselskull. Med en fruktbarhet² som er såpass lav, vil det totale folketallet avta på lengre sikt hvis det ikke fortsatt blir en viss tilstrømning utenfra. Det barnetall som er nødvendig for

å få akkurat balanse mellom fødsler og dødsfall, og som omtales som reproduksjonsnivået, er med dagens dødelighet 2,08. Dersom innvandringsoverskuddet derimot opprettholdes på det nivå vi har hatt de siste årene, vil folketallet fortsette å øke minst til 2 050 selv med en fruktbarhet på 1,9. Dette kommer fram i en ny befolkningsframskriving fra Statistisk sentralbyrå (1993a).

I denne artikkelen blir nye trekk ved fødselsmønsteret beskrevet og diskutert. Mens dødeligheten i vår del av verden følger en ganske jevn utvikling, riktignok med visse modifikasjoner som fortjener opp-

Figur 1: Samlet fruktbarhetstall for årene 1850-1992 og kohortene 1820-1970

Kilde: Brunborg 1988 og upubliserte tall

merksomhet, har det vært sterke svingninger i de årlige fødselstall både i Norge og andre land. Variasjonene i fødselstallene fra år til annet avspeiler både forskjeller i den alder da de ulike kull av kvinner får sitt første barn, forskjeller i avstanden mellom barna, og forskjeller i det totale antall barn en kvinne får i løpet av livet. Hver av disse såkalte "tempo-" og "kvantum"-komponentene er i sin tur et resultat både av individuelle beslutninger tatt under visse strukturelle forhold og av de normative føringer man er underlagt. Det er et høyt prioritert mål innenfor demografisk forskning å vinne økt innsikt i disse komplekse prosesser, for derigjennom å kunne gi rimelige anslag for den framtidige befolkningssammensetning.

Omriss av utviklingen i etterkrigstiden

Den stiplede kurven i figur 1 viser utviklingen i samlet fruktbarhetstall³ for hvert enkelt kalenderår fram til 1991. Etter en topp

på omtrent 3 i midten av 1960-årene var det et kraftig fall, etterfulgt av utflating og økning. Fra 1984 til 1989 økte samlet fruktbarhetstall fra 1,66 til 1,89 og antall fødsler fra 50 000 til 59 000. Etter 1989 har fruktbarheten holdt seg omtrent konstant.

Det gjennomsnittlige antall barn for hvert enkelt fødselskull (kohort) av kvinner varierer mindre enn det årlige samlede fruktbarhetstall.⁴ Som vist med den heltrukne kurven, har den såkalte kohortfruktbarheten falt fra over 2,5 blant kvinner som selv ble født på 1930-tallet, til 2,1 blant dem født i 1950 (Brunborg 1988).

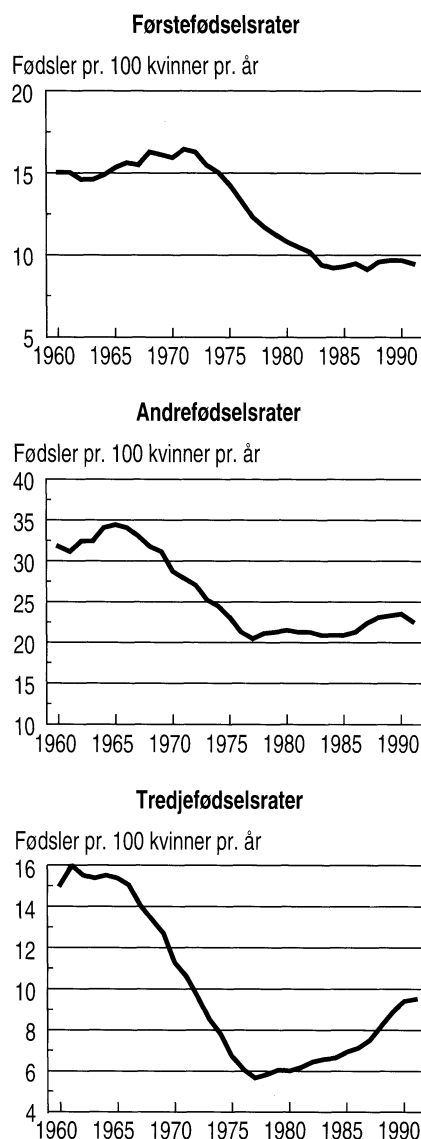
Mønsteret i andre industrialiserte land likner på det norske. Visse forskjeller er det imidlertid både i styrken av "baby-boomen" etter andre verdenskrig og den påfølgende nedgangen. For eksempel opplevde Norge en langt kraftigere økning i etterkrigstiden enn Sverige og Danmark. Danmark har lenge

hatt, og har fremdeles, et betydelig lavere samlet fruktbarhetstall enn Norge. Sverige har derimot kommet opp på et nivå omkring 2,1, etter en oppgang som er enda mer markert enn den norske. Ellers kan det nevnes at både England og Frankrike hadde samlet fruktbarhetstall på omtrent 1,8 i årene omkring 1990, mens USA lå på et nivå litt over 2,0. Den høyeste fruktbarheten i Vest-Europa finner vi på Island og i Irland.

Fruktbarheten er spesielt lav i Tyskland. Mens samlet fruktbarhetstall var under 1,75 bare i noen ganske få år i Norge, har det vært under 1,50 i alle år siden 1975 i Vest-Tyskland, og det ligger an til en kohortfruktbarhet på omtrent 1,6 blant kvinner født på slutten av 1950-tallet (Sardon 1990). Etter gjenforeningen har de østlige delstater bidratt til et ytterligere fall i samlet fruktbarhetstall. I det tidligere Øst-Tyskland har samlet fruktbarhetstall faktisk falt til det halve i løpet av den korte tiden etter at Berlin-muren brast! Sør-Europa har hengt etter i fruktbarhetsutviklingen, men framviser nå ekstremt lave tall. For eksempel har samlet fruktbarhetstall vært under 1 i enkelte regioner i Nord-Italia. I Øst-Europa har det stort sett vært en høyere fruktbarhet enn i resten av verdensdelen gjennom de siste 20 år, men etter de ferskeste tall å dømme har de politiske omveltningene ført til et markert fall også i andre land enn Øst-Tyskland.

Utviklingstrekk i første-, andre- og tredjefødsler

Når man skal søke forklaringer på disse svingningene i fruktbarheten i Norge, er det gunstig å bryte ned det grove fruktbarhetsmålet i mindre komponenter. Figur 2 viser hvordan de såkalte første-, andre-

Figur 2: Første-, andre- og tredje-fødselsrater¹. 1960-1991

¹ Utviklingsmønsteret gjelder ved alle aldre (unntatt førstefødsler for kvinner over 30 år) og er framkommet ved en standardiseringsmetode. Her er det absolutte nivået valgt slik at ratene for 1977 er som observert for 24-årige kvinner det året

og tredjefødselsratene har endret seg gjennom 30 år. Utviklingen har vært den samme for fjerde som for tredje barn, men dette er ikke vist på figuren. En rate kan i denne sammenheng oppfattes som en

sannsynlighet for at en kvinne som på et visst tidspunkt har f.eks. to barn, får ett barn til i løpet av påfølgende år. Beregningene er gjort ved en standardiseringsmetode der det er antatt at utviklingen i ratene over tid er den samme ved alle alderstrinn. Med unntak av visse forskjeller når det gjelder første fødsel (se nedenfor), viser dette seg å være en rimelig antakelse. På figuren er utviklingen plottet for kvinner i 24-årsalderen, og som eventuelt fikk sitt forrige barn to år tidligere. Kurvene ligger systematisk lavere for eldre kvinner, men er tilnærmet parallelle. For kvinner som er litt yngre, ligger kurvene høyere.

Følgende grunntrekk trer fram:

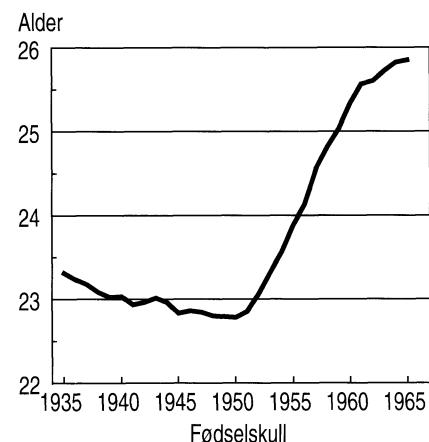
- ca. 1965: Nedgangen i andre-, tredje- og fjerdefødsler begynner. Særlig sterk nedgang for tredje- og fjerdefødsler.
 - ca. 1972: Nedgangen i førstefødsler for kvinner under 30 år begynner.
 - ca. 1977: Moderat økning i tredje- og fjerdefødsler begynner. Fallet i andrefødsler stopper.
 - ca. 1984: Fallet i førstefødselsratene for kvinner i 20-årene stopper. Svak økning i andrefødsler.
- Ekstra sterk økning i tredje- og fjerdefødsler.

Denne utviklingen skal nå beskrives litt grundigere. For ytterligere detaljer henvises til Kravdal (1993b).

Utsettelse av første fødsel

Førstefødselsratene blant kvinner under 30 år falt kraftig på 1970-

Figur 3: Medianalder ved første barns fødsel i ulike fødselskull

tallet og utover på 1980-tallet, og nedgangen var mer markert for dem under 25 enn for dem over 25. Denne utviklingen innebærer en økt alder ved første fødsel. Figur 3 viser at halvparten av de kvinnene som ble født 1950, selv hadde blitt mødre da de var 23 år, mens denne såkalte medianalderen var økt til nesten 26 år for 1963-kullet.

Den sterke økningen i samlet fruktbarhetstall etter 1984 kan særlig tilskrives to forhold. For det første ble det stadig flere kvinner over 25 år som hadde utsatt sin første fødsel. Denne "oppheitingen" av utsatte førstefødsler førte til en tilsvarende "oppheiting" av andrefødsler, slik at det ble en sterk økning også av det totale antall andrefødsler blant kvinner i slutten av 20-årene og i 30-årene. For det andre var det ikke en ytterligere utsettelse av første fødsel blant yngre kvinner. Tvert imot har fallet i førstefødselsratene blant kvinner i 20-årene stagnert etter omtrent 1984 (mens det har fortsatt blant tenåringene). Dette kommer også til syne som en mindre markert vekst i medianalder

Tabell 1: Barnetallsfordeling og gjennomsnittlig barnetall, etter alder og fødselskull

Alder	Fødselskull	Barnetallsfordeling (prosent)					Gjennomsnittlig barnetall
		0	1	2	3	4+	
20	1935	82,5	15,1	2,4	0,1	0,0	0,20
	1940	79,3	17,1	3,3	0,3	0,0	0,25
	1945	78,3	17,4	4,1	0,3	0,0	0,26
	1950	76,6	19,1	4,0	0,3	0,0	0,28
	1955	77,2	19,9	2,8	0,1	0,0	0,26
	1960	83,8	14,5	1,6	0,1	0,0	0,18
	1965	88,3	10,6	1,1	0,1	0,0	0,13
	1970	89,2	9,9	0,9	0,1	0,0	0,12
25	1971	89,7	9,5	0,8	0,0	0,0	0,11
	1935	36,8	31,1	24,3	6,5	1,3	1,04
	1940	34,5	28,5	26,6	8,3	2,2	1,16
	1945	33,1	29,5	27,5	8,2	1,8	1,16
	1950	34,1	32,2	27,6	5,5	0,7	1,07
	1955	42,9	30,7	22,9	3,1	0,3	0,87
	1960	52,2	27,7	17,3	2,5	0,3	0,71
	1965	55,9	27,2	14,4	2,3	0,2	0,64
30	1966	56,2	27,5	13,8	2,2	0,3	0,63
	1935	16,9	18,5	35,5	20,3	8,8	1,89
	1940	15,7	16,8	36,1	22,0	9,5	1,96
	1945	15,1	18,4	41,4	19,2	5,9	1,84
	1950	16,8	21,0	45,0	14,4	2,9	1,66
	1955	22,3	23,9	39,6	12,1	2,2	1,48
	1960	25,9	25,1	35,2	11,8	2,1	1,39
	1961	26,5	25,6	34,3	11,3	2,3	1,38
35	1935	11,3	11,8	32,1	26,8	18,0	2,36
	1940	10,9	11,4	34,2	28,2	15,5	2,32
	1945	10,5	12,8	42,3	25,2	9,1	2,13
	1950	11,5	15,0	46,0	21,5	6,0	1,97
	1955	14,4	16,6	42,8	21,0	5,2	1,87
	1956	14,7	16,8	42,1	21,2	5,2	1,87
40	1935	9,9	10,5	30,5	27,4	21,7	2,52
	1940	9,7	10,1	33,8	29,1	17,4	2,42
	1945	9,2	11,8	41,7	26,3	11,0	2,22
	1950	9,7	13,5	45,7	23,3	7,9	2,09
	1951	10,0	14,1	44,7	23,5	7,8	2,08

for første fødsel blant kullene født etter 1960. Utviklingen i tredje-fødslene har derimot bidratt ganske lite til økningen i det totale antall fødsler.

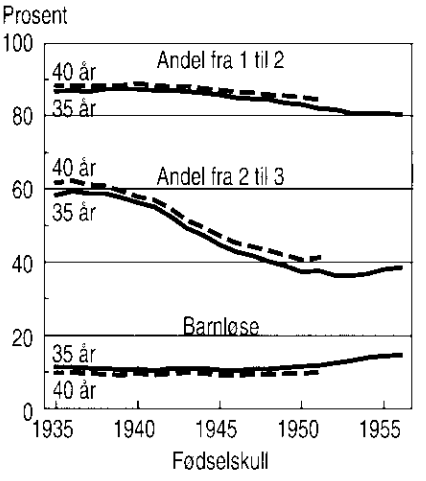
Blant eldre kvinner har det vært en økning av førstefødselsratene gjennom 1980-årene. Hvorvidt dette er nok til fullstendig å "gjøre opp for" de lave fødselsratene i yngre år er ennå usikkert. Barnløsheten har i flere år vært under 10 prosent, men man kan ikke se bort fra en

svak økning for kvinner født ut-over på 1950- og 1960-tallet (se tabell 1). Ved 35-årsalderen var det 15 prosent barnløse blant kvinner født i 1956, mot 11 prosent blant dem født på slutten av 1940-tallet.

Litt flere har nøydt seg med ett barn

I Norge får de aller fleste minst ett barn til etter at de har fått det første. Figur 4 viser at omtrent 85 prosent av de kvinnene som ble

Figur 4: Andel barnløse, andel av dem med minst ett barn som også har fått to, og andel av dem med minst to barn som også har fått tre. Målt ved 35- og 40-årsalder, etter fødselskull

født omkring 1940 og som selv har blitt mødre, har fått ett eller flere barn i tillegg til det første. For kvinner fra senere fødselskull nærmer denne andelen seg 80 prosent. Litt flere har altså nøydt seg med ett barn. I tillegg har det blitt en gradvis lengre avstand mellom første og andre barn. Den svake økningen i andrefødselsraten som framkommer i figur 2, tyder imidlertid på et svakt oppsving i tilbøyeligheten til å få barn nummer to, eller at avstanden mellom barna igjen blir litt kortere.⁵

Tobarnsfamilien nyter langt fra den samme oppslutning i alle andre vestlige industriland. For eksempel ser det ut til at over 30 prosent av dem som får sitt første barn i Tyskland, avstår fra videre reproduksjon, i tillegg til at det er betydelig høyere barnløshet enn i Norge (Höhn og Lüscher 1988).

Nedgang og ny vekst i tredjefødslene

Det er den økende tilbøyeligheten til å nøye seg med to barn som for-

klarer nesten hele fallet i gjennomsnittlig barnetall fra nesten 2,6 blant kvinner født i 1935 til 2,1 blant de født 15 år senere. Fallet i tredjefødsle ble brått etterfulgt av en stabil fase eller en viss økning i løpet av siste halvdel av 1970-årene. Det er de høyt utdannede kvinnene som har gått foran i denne økningen. Blant alle som har fått barn nummer to, er det nå de høyt utdannede som oftest får enda et barn (Kravdal 1992a).⁶

Som antydnet ovenfor, viser det seg imidlertid at den litt sterkere tilbøyeligheten til å få det tredje barnet (gitt at man har fått det andre) ikke forklarer mer enn en ganske liten del av økningen i samlet fruktbarhetstall fra 1984 til 1989.

I et internasjonalt perspektiv er det et bemerkelsesverdig sammenfall i utviklingen. Både i Sverige, England, USA og andre vestlige land er det dokumentert en utflating eller økning i tredjefødselsraten på midten av 1970-tallet (se f.eks. Prioux 1990). Også fallet omkring 1965 finner man igjen i andre land. Når det gjelder første fødsel, er det en nedgang i 1972 og en stabilisering eller økning i 1984 både i Norge og Sverige. Dessverre er den komparative forskningen på feltet ennå kommet svært kort.

Utviklingen i tredjefødselsratene slik den er vist i figur 2, trer selv sagt også fram i et kohortperspektiv. Mens over 60 prosent av tobarnsmødrene født i 1935 fikk enda et barn en eller annen gang i løpet av livet, er denne andelen nede i 40 prosent for kvinner født i 1950 (figur 4). En svak økning kan spores for yngre kohorter når de betraktes ved 35-årsalderen: Andelen av tobarnsmødrene som har fått minst ett barn til, har gått opp

fra 36 til 38 prosent⁷, mens andelen av **alle** kvinner som har fått tre barn har stabilisert seg (gått opp fra litt under 26 til litt over 26 prosent) fordi det samtidig har vært en viss økning i barnløsheten og i andelen som forblir ettbarnsmødre. Det gjennomsnittlige barnetallet kan komme til å krype så vidt under 2,0 for kvinner født på siste halvdel av 1950-tallet, men ser ut til å endre seg ganske lite fra kull til kull.

Andre familieendringer

Nedgangen og stabiliseringen av fødselstallene har gått hånd i hånd med betydelige endringer i familiemønsteret for øvrig. Blant annet har giftermålsalderen steget, og stadig flere velger å aldri gifte seg. Dette er for en stor grad kompensert ved de "papirløse ekteskap", slik at alder ved inngåelse av første samliv ikke ser ut til å ha endret seg mye de siste 20 år (Blom mfl. 1993). I tråd med denne utviklingen er også en stadig større andel av fødslelne blant kvinner som ikke er formelt gift. Samtidig har skilsmissemfrekvensen økt jevnt og trutt, og nærmer seg nå det europeiske toppnivå. Dersom en gruppe av nygifte opplever skilsmissemannsynlighetene for 1992 gjennom resten av livet, vil 44 prosent av dem bli skilt (Statistisk sentralbyrå 1993b). Det er vist i en rekke land at samboerforholdene oppløses i enda større utstrekning (Hoem og Hoem 1992).

Liknende endringer har funnet sted i mye av den industrialiserte verden. Når det gjelder samboerforhold, har Sverige gått foran, med Danmark hakk i hæl (Popenoe 1987). I disse landene har det også vært et meget høyt nivå på skilsmissemfrekvensen, men Norge ligger nå ikke langt etter. Den høyeste skilsmissemfrekvensen

finner vi i USA (Bumpass mfl. 1991). Mange av de katolske landene i Europa, derimot, har i stor utstrekning holdt fast ved det stabile formelle ekteskap (Haskey 1992).

Endringene i fødselsmønsteret og svekkelsen av det tradisjonelle ekteskap er forårsaket av mange av de samme kulturelle, sosiale og økonomiske forhold. Dessuten er det en gjensidig påvirkning mellom disse to atferdsområdene. På den ene side øker skilsmissemtilbøyeligheten ganske sterkt med avtagende barnetall (Kravdal 1988). Dette er selvsagt fordi barn kan gjøre det mindre attraktivt og mer brysomt å oppløse et ekteskap, og fordi par som opplever forholdet som lite tilfredsstillende kanskje begrenser barnetallet mer enn de ellers ville ha gjort. På den annen side fødes det relativt få barn blant skilte, og det er usikkert hvorvidt det blir kompensert for dette i et eventuelt nytt samliv senere. I en norsk undersøkelse er det funnet at kvinner født i 1945 som ved utløpet av sin fruktbare periode fremdeles levde i første ekteskap, hadde fått 0,2 barn mer enn de som hadde opplevd et brudd (Kravdal 1991). Noe av dette kan dessuten skyldes færre fødsler blant de sistnevnte før separasjonen. Resultatet tyder på at økningen i skilsmissemtallene bare kan forklare en meget liten del av nedgangen i fødselstallene. Ikke minst av den grunn er det valgt å holde samlivsoppløsning utenfor i diskusjonen nedenfor. Man må imidlertid være klar over at dagens høye skilsmissemfrekvenser kan virke generelt fruktbarhetshemmende, og ikke bare ha effekt gjennom et lavere barnetall blant dem som selv opplever et brudd. Som påpekt av bl.a. Bumpass (1990), kan en utbredt erkjennelse av at

samlivsbrudd er et sannsynlig utfall - og et utfall som ofte vil påføre mødrene et spesielt tungt ansvar for barna - føre til en allmenn vegring mot å få mange barn.

Også når det gjelder samlivs-inngåelse og fruktbarhet er årsaks-sammenhengene uklare. Det er et trivielt faktum at det å ha en fast partner øker sannsynligheten for å få et barn, men tidspunktet for inngåelsen av det man oppfatter som et mer permanent samliv kan godt være påvirket av et ønske om å få barn. Pardannelse og første fødsel kan dessuten være to begivenheter som begge er styrt av en overordnet oppfatning om at tiden er inne for familieetablering.

Hva bringer fremtiden?

Til tross for at fruktbarhet er det området som kanskje har fått størst oppmerksomhet innenfor demografisk forskning, er vår forståelse av den nære fortid sterkt begrenset. Det er til dels intens debatt mellom dem som mener at økonomiske forandringer i samfunnet ligger til grunn for det lave barnetallet og den ustabile familiesituasjonen, og dem som framhever betydningen av visse kulturelle forhold (sammenfatning av diskusjonen finnes hos bl.a. Pollak og Watkins 1993, Bruijn 1993). Samtidig er det delte meninger om virkningen av moderne familieplanleggingsmetoder. De fleste eksperter vil imidlertid være enige om at alle disse dimensjoner ved samfunnsutviklingen er viktige, og at diskusjonen om deres relative betydning vil motivere ytterligere forskning i lang tid framover. Med en slik usikkerhet er det ingen enkel oppgave å vurdere hvordan fremtiden kan komme til å arte seg. Nedenfor vil en del antatt viktige påvirkningsfaktorer bli omtalt, og deres mulige innvirkning på

den videre fruktbarhetsutviklingen vil bli kort diskutert.

Verdier i endring

Den belgiske demografen Lesthaeghe (1983; Lesthaeghe og Surkyn 1988) er blant dem som sterkest har hevdet at både det kraftige fruktbarhetsfallet ved århundreskiftet og nedgangen i etterkrigstiden i stor utstrekning var et resultat av verdsliggjøring⁸ og større individuell frihet: "The motivations for the two fertility declines may be different (child orientedness versus self-orientation), but ... form a logical sequence along a continuum leading to increasing individual freedom of choice". En slik legitimering av selvutfoldelse kan skape motvilje mot varige forpliktelser overfor familie og vil selvsagt være særlig betydningsfull hvis den er ledsaget av en likestillingsånd, slik at også kvinnene føler seg fri til å forfølge egne mål.

Blant demografer har det vært vanlig å anta at likestilling og individuell valgfrihet har kommet for å bli. Det er også hevdet at fokuseringen på materielt forbruk, som bidrar til å gjøre foreldrerollen relativt lite attraktiv, neppe vil svekkes med det første. Snarere er det i USA dokumentert en ytterligere økning av materielle forventninger og krav hos unge mennesker, til tross for det høye nivå som allerede er nådd (Crimmins mfl. 1991). For Norges vedkommende har det i enkelte undersøkelser kommet fram en stadig sterkere aksept for likestilling og en avtagende respekt for autoriteter (Listhaug 1992, Statistisk sentralbyrå 1981, 1991). Derimot er det tegn til stabilisering av de mer eksplisitte mål for familieverdier. Funn fra både Norge og USA tyder på at det ikke har vært noen ytter-

ligere liberalisering når det gjelder holdningene til ekteskap og skilsmisse i løpet av 1980-tallet (Thornton 1989, Listhaug 1992).

Sammenhengen mellom lønnet arbeid og barn

I vår tid er barnas verdi for foreldrene særlig av emosjonell karakter. Barn bidrar ikke til familiens inntekt, og er ikke nødvendige som alderdomsforsikring i økonomisk forstand. Derimot krever de intens omsorg som små, og mange barn er økonomisk avhengige av (eller tilbys støtte fra) sine foreldre til ganske langt ut i voksenlivet. Det er utviklet økonomisk-demografiske teorier som tar sikte på å forklare hvordan fruktbarheten påvirkes av kostnadene ved å ha barn - både de kostnadene som skyldes at moren (og en sjelden gang faren) taper inntekt ved å være hjemme og passe barn, og de som påløper på grunn av klær, mat og andre nødvendige artikler. Foregangsmannen innenfor denne teoritradisjonen er amerikaneren Gary Becker, som fikk nobelprisen i 1992 for sin anvendelse av økonomi innenfor andre fagfelt.

Ifølge disse teorier er det to forhold som har bidratt særlig sterkt til fruktbarhetsnedgangen, og for så vidt også til skilsmisseøkningen (se f.eks. Butz og Ward 1979, Becker 1991). Det ene er kvinnes sterkere interesse eller behov for egen yrkesdeltakelse, samt framveksten av et arbeidsmarked der det er stor etterspørsel etter kvinner. Under en slik utvikling kan man tenke seg at det i de beslutninger som tas angående familieførøkelser, legges gradvis større vekt på at kvinnen taper inntekt hvis hun får barn og dermed må være hjemme. (I motsetning til dette står den situasjon der yrkesaktivitet er utenkelig for en

mor uansett om hun får flere barn, eller der eventuell yrkesdeltakelse ligger så langt fram i tiden at noen få års utsettelse på grunn av et nytt barn ikke tillegges noen betydning.) Et annet viktig forhold ifølge økonomisk-demografisk teori er at kvinner har fått gradvis høyere lønn i forhold til menn - ikke minst på grunn av høyere utdanning, lengre yrkeserfaring og gjennomslag for likestillingskrav - og at dette innebærer et større inntektsstap hvis de er hjemme med barn, og dermed lavere fruktbarhet.

Det kan ikke være tvil om at de økonomiske kostnadene forbundet med å få barn faktisk er store. I Norge er det regnet ut at en kvinne født i 1950 som fikk to barn i første halvdel av 20-årene, har arbeidet 6,6 årverk mindre opp til 40-årsalderen enn en barnløs kvinne, og har hatt et inntektsstap etter skatt på 600 000 kroner målt i dagens pengeverdi (Kravdal 1992b). De direkte utgiftene på grunn av mat, klær, ekstra krav til boligstørrelse og -standard, og alminnelige fritidsaktiviteter for barna opp til de blir voksne ser ut til å være på omtrent samme nivå (Statens institutt for forbruksforskning 1990).

Man må imidlertid være klar over at kostnadene vil bli kraftig redusert dersom det finnes arbeid som er attraktivt for småbarnsmødre, og framfor alt dersom det er mulig å kjøpe seg fri fra omsorgsoppgavene for et moderat beløp. Da kan moren gå raskt ut i arbeid, og dermed få et mindre inntektsstap enn hun ellers ville hatt, men selvsagt på bekostning av visse utgifter til barneomsorg og muligens en mer anstrengende hverdag.⁹ På denne måten kan man få en oppgang i yrkesaktiviteten blant småbarns-

mødre samtidig med en økning eller et mindre kraftig fall i fødselstallene, avhengig av hvilke drivkrefter som ellers får utfolde seg.

I et samfunn der det er akseptert og praktisk mulig å fri seg fra fulltidsomsorgen ved å benytte barnehager, dagmammaer eller slektninger, vil det ikke nødvendigvis være de høytlønnende som har de høyeste kostnadene ved å få barn. Både i Norge og en del andre land er det en relativt høy tredjefødselshyppighet blant de velutdannede, som har høyt lønnspotensial og kanskje ekstra god grunn til å savne de ikke-økonomiske gevinstene ved sitt arbeid hvis de må være hjemme og passe barn (Kravdal 1992a). Dette kan avspeile en tilpasning mellom yrke og familie som er spesielt gunstig i økonomisk og praktisk forstand. Også studier av tidspunkt for første fødsel antyder at de høyt utdannede ikke har spesielt store kostnader ved å få barn (Kravdal 1993a)¹⁰

Familiepolitikkenes betydning

I de skandinaviske land spiller offentlig politikk en relativt sentral rolle når det gjelder å tilrettelegge for en kombinasjon mellom småbarnsomsorg og yrkesdeltakelse for begge foreldre. For eksempel har vi i Norge hatt en sterk økning i antall barnehageplasser gjennom de siste 15 år. Et stabilt omsorgstilbud som holder høy kvalitet og er sterkt subsidiert, kan tenkes å føre en mor raskt tilbake i arbeid etter fødselen, uten store kostnader og et altfor slitsomt hverdagsliv. Ifølge en ny norsk analyse er det en svakt fruktbarehetsstimulerende virkning av bedret barnehagedekning, muligens begrenset til det tredje barnet (Kravdal 1994). Det er tegn til at særlig de høyt utdannede har kun-

net dra nytte av barnehageekspansjonen.

I løpet av et drøyt tiår har det også vært en økning i lengden av lønnet og ulønnet svangerskapspermisjon, samt i lønnskompensasjonen i permisjonstiden. Også dette bidrar til å redusere kostnadene ved å få barn. I Sverige er det vist ganske klart at permisjonsrettighetene har innvirkning på fødselsmønsteret (Hoem 1990). For øvrig har det blitt utvidete rettigheter når det gjelder overgang til redusert arbeidstid og fravær på grunn av sykt barn og for å kunne amme. Det er også påpekt at det har vært en økning i de økonomiske overføringene til barnefamiliene gjennom barnetrygd og skattereformer (Skrede 1983).

Disse tiltak inngår ikke i noen bevisst befolkningspolitikk fra norske myndigheters side, men avspeiler snarere et ønske om å fremme likestilling og å styrke kvinnes, familienes og landets økonomi. Alt i alt kan de ha bidratt vesentlig til stabilisering og økning av fruktbarheten fra midten av 1970-årene og utover. Det er imidlertid et tankekors at fruktbarehetsutviklingen har vært såpass parallell i den vestlige verden, og at det til dels er i de samme år man finner markerte endringer. For eksempel er det påfallende likhetstrekk med England, der det offentlige påtar seg betydelig mindre ansvar for familiens tilpasning mellom arbeidsliv og barneomsorg. En mulig fortolkning er at det er andre krefter som har vært hovedansvarlig for trendbruddet på midten av 1970-tallet, men at politiske tiltak i Norge og Sverige kanskje har ført til en mer markert økning i fruktbarheten enn i en del andre europeiske land.

Et nærliggende spørsmål er om et eventuelt mindre gunstig økonomisk klima i framtiden kan føre til en mindre generøs familie- og arbeidsmarkedspolitik i Norge, og dermed en utvikling ned mot det fødselsnivå man finner i en del andre europeiske land. I Italia og Spania, der fruktbarheten er meget lav, er det nettopp det manglende støtteapparatet rundt de stadig flere yrkesaktive mødre som er trukket fram som en forklaring, i tillegg til høye kostnader ved boligetablering (Perez og Livi-Bacci 1992).¹¹

Inntekt og arbeidsløshet

I tidlige versjoner av økonomisk-demografisk teori ble det gjerne antatt at høyere inntekt for mannen gir høyere fødselstall. Etter hvert ble det sterkere oppmerksomhet omkring en mulig negativ virkning på grunn av at økt inntekt kan skape forventninger eller krav om å bruke mer penger på hvert barn. Det er få statistiske studier basert på individdata som viser at økt inntekt gir høyere fruktbarhet. For eksempel kommer det fram i en norsk analyse at sannsynligheten for å få et tredje barn er høyest dersom mannen har *lav* inntekt (Kravdal 1992a). Det er imidlertid vanskelig å måle en ren inntektseffekt der virkning av alle (i demografisk forstand) viktige faktorer som måtte være korrelert med inntekten, er rensket bort. Man kan derfor ikke se fullstendig bort fra at sammenhengen mellom inntekt og fruktbarhet faktisk kan være dominert av det positive bidraget. Mye tyder dessuten på at betydningen av inntekt avhenger av hvor mange barn paret allerede har, og kanskje av det allmenne velstandsnivået i samfunnet. Amerikanske demografer har hevdet at "baby-boomen" etter andre verdenskrig i stor utstrekning kom av

at stadig flere fikk råd til å oppfylle "tobarnsnormen", mens den økonomiske krisen i mellomkrigstiden gjorde at ganske mange nøyde seg med ett barn (Ryder 1979). Alt i alt kan det ikke utelukkes at kraftig inntektsfall eller -økning kan få synlige konsekvenser for fruktbarheten i Norge, uten at det her skal framsettes spådommer om den økonomiske situasjon for de nærmeste år. Virkningen vil til dels være avhengig av hvor raskt de materielle forventningene eventuelt innstiller seg på et annet nivå.

Ifølge en økonomisk-demografisk teori som legger særlig vekt på inntektsforholdene i unge voksne år (relativt til de materielle forventningene), vil menn fra små fødselskull greie å etablere seg godt på arbeidsmarkedet i ung alder på grunn av liten konkurranse, og dermed få første barn tidlig og mange barn totalt. I så fall skulle vi vente en økende fruktbarhet utover på 1990-tallet og inn i neste århundre etter hvert som de små kullene fra 1970-årene og første del av 1980-årene blir voksne. Denne såkalte Easterlin-hypotesen bygger imidlertid også på noen litt usikre antakelser om at menn og kvinner ikke kan erstatte hverandre fullt ut på arbeidsmarkedet, og at en kvinnes yrkesaktivitet i stor utstrekning styres av mannens inntekt (Easterlin 1980, Gustafsson 1992). Det ser ut til å være forholdsvis svakt empirisk grunnlag for Easterlin-hypotesen utenfor USA, særlig for land der det er et sterkt offentlig ansvar for den sosiale trygghet, og inntekten i mindre grad påvirkes av konkurranseforholdene (Pampel 1993).

En eventuelt vedvarende arbeidsløshet vil kunne bidra til å drive fruktbarheten nedover, selv om vi

ennå ikke har sett tydelige spor av de siste års negative utvikling på det norske arbeidsmarkedet. De fleste studier viser en slik sammenheng, med det forbehold at det kanskje er svakere effekt av kvinners enn av menns arbeidsløshet (eller frykt for arbeidsløshet). Blant annet er det konkludert ut fra et norsk materiale at de unge ønsker noen år med lønnet arbeid bak seg før de blir foreldre (Kravdal 1993a). Dette kan tyde på at ungdomsarbeidsløshet vil bidra til en utsettelse av første fødsel, som igjen vil føre til lavere endelig barnetall.¹² Det kan riktignok være økonomisk gunstig å legge småbarnsomsorg til nettopp en periode da moren likevel er hjemme med arbeidsledighetsstrygd, men dette vil i mange tilfeller være vanskelig å oppnå selv ved god planlegging eller framsynthet. Også en mer langvarig utdanning for de unge vil kunne føre til høyere førstefødselsalder.

Prevensjon og abort

Når det gjelder prevensjonsbruk, er det heller ikke lett å tenke seg en utvikling som skulle bidra til økte fødselstall. I England er det visse tegn til at redsel for p-pillens bivirkninger skapte stabilisering og økning i tredjefødselsraten på midten av 1970-tallet (Murphy 1993). En kunne også tenke seg at AIDS-frykt bidrar til å gjøre pillen mindre attraktiv i visse grupper av befolkningen. For Norges vedkommende er det imidlertid ikke oppdaget noen nedgang i p-pillebruken de siste 15 år (Blom mfl. 1993). Med de piller som nå finnes på markedet og den minimale medisinske skepsisen som framkommer i media, virker en slik reverse-ring heller ikke spesielt sannsynlig i den nærmeste framtid. Det har heller ikke vært noen reduksjon i bruken av spiral i Norge, og sterili-

sering har kommet inn med full tyngde. For øvrig er provosert abort en lovlig nødutvei som tilsynelatende er bredt akseptert i visse livssituasjoner dersom man ikke på andre måter har lyktes med å utsette en fødsel eller begrense det totale barnetallet.

Til tross for et vidt spektrum av prevensjonsmetoder, er det omtrent 15 000 aborter årlig, mens det er 60 000 fødsler. Dette avspeiler en relativt utbredt og kanskje for lite effektiv bruk av "tradisjonelle" metoder, kombinert med en viss svikt også i de mest sikre metodene.¹³ Det er imidlertid vanskelig å forestille seg at absolutt alle kvinner tyr til abort dersom de blir gravide på et tidspunkt da de aller helst hadde sett seg ferdige med å få barn eller ikke hadde tenkt å få barn ennå. Dette tyder på at det fremdeles er et potensial for fruktbarhetsfall gjennom bedre utnyttelse av eksisterende metoder eller eventuelt utvikling av nye.

Konklusjon

Kartleggingen av de enkelte komponenter av fødselsmønsteret viser at endringene i fødselstallene gjennom de siste par tiår i stor utstrekning kan tilskrives en tilsynelatende avsluttet overgang til høyere alder ved første fødsel. Det gjennomsnittlige antall barn for de enkelte kull av kvinner har imidlertid også endret seg, hovedsakelig på grunn av at stadig flere har nøydt seg med to barn. Det er nå tegn til stabilisering av den såkalte kohortfruktbarheten på et nivå nær 2,0. Det kan komme til å bli en svak økning i andelen med tre barn blant kvinner født på siste halvdel av 1950- og utover på 1960-tallet - eventuelt motvirket av en litt større barnløshet. Tidligere brå endringer har imidlertid ikke vært forutsett, og man kan

selvsagt heller ikke nå se bort fra kraftige svingninger i de årlige fødselstall, som igjen vil gi opphav til markerte endringer i kohortfruktbarheten på litt lengre sikt.

En vurdering av de mest anerkjente forklaringsfaktorene antyder at et oppsving i fruktbarheten er spesielt sannsynlig dersom det blir ført en politikk som gjør det enda enklere å kombinere barn og arbeid, eller som på andre måter bidrar til en kraftig reduksjon av kostnader og strev forbundet med barneomsorg. En slik politikk vil være svært ressurskrevende. Ellers kan man selvsagt ikke se bort fra at det for eksempel oppstår en reaksjon på vår forbrukskultur, som i sin tur bidrar til at barn blir "billigere i drift", og som dessuten snevrer inn vårt vide spektrum av alternativer til det å bruke tid og penger på et ekstra barn.

En fortsatt fruktbarhet under reproduksjonsnivå fører til fødselsunderskudd på lengre sikt, men ikke nødvendigvis til nedgang i folketallet. Det kommer an på innvandringen. Med en fruktbarhet på 1,9, et forholdsvis moderat innvandringsoverskudd på 8 000, og en viss økning i levealderen vil befolkningen fortsette å vokse minst et halvt århundre til. Vi vil høyst sannsynlig få en større andel eldre¹⁴, men verken aldring eller et eventuelt fall i folketallet bør skape sterk framtidspessimisme. De mulige negative konsekvensene for vår velferd har blitt sterkt betont fra enkelte hold, blant annet fra demografer og politikere i Frankrike (Teitelbaum og Winter 1985, Gauthier 1993). Både i Frankrike og en del andre europeiske land har det da også blitt ført en ganske aktiv fruktbarhetsfremmende befolkningspolitikk,

med tilsynelatende moderat resultat (Höhn 1987). Det viser seg imidlertid gang på gang i empiriske studier at det er vanskelig å oppdage noen tydelig negativ innvirkning av aldring og befolkningsnedgang på de økonomiske faktorene som er av størst betydning for vår materielle velstand (Espen-shade 1978, Day 1992, Richter 1992, Holtsmark og Aamdal 1993). På den annen side er det en klar erkjennelse av at aldringen vil kreve betydelige tilpasninger både når det gjelder privat og offentlig forbruk, blant annet med en større del av ressursene allokert til eldreomsorg. Dette vil utvilsomt stille vår evne til samfunnsplanlegging på store prøver. I USA ble det for noen år siden vedtatt å heve pensjonsalderen litt for å lette byrden ved å forsørge det økende antall eldre (Weaver 1986). Dette er eksempel på en tilpasning til en demografisk utvikling som er forutsett i god tid. **Raske** endringer i befolkningen vil vanskeliggjøre omstillingen. For Norges vedkommende er det for øvrig hevdet at det kan bli økonomisk uoverkommelig å holde hjulene i gang i de mest grisgrendte områder av landet dersom disse får en uforholdsmessig stor del av et eventuelt befolkningsfall (Thonstad 1984).

Det hører også med til dette bildet at en rekke land i verden er sterkt bekymret for sin vedvarende **høye** fruktbarhet. Det er ingen enkel sammenheng mellom befolkningsvekst og økonomisk vekst i den fattige del av verden heller. Blant annet er det ofte påpekt at befolkningsvekst kan føre til teknologisk fornyelse og mulighet til å ta nye ressurser i bruk, avhengig av naturgrunnlag, befolkningstetthet og den politikk som blir ført. Tross alt ser det imidlertid ut til å være en overvekt av argumenter for en

negativ sammenheng mellom økonomisk vekst og befolkningsvekst (Kelley 1986, Simon 1993). I de siste år har det dessuten vært en økende oppmerksomhet mot den overutnytting av ressurser og de varige miljødeleggelser som kan følge i kjølvannet av et stort befolkningspress i u-landene (Davis and Bernstam 1990, Bongaarts 1992, Ehrlich mfl. 1993). Mange er også opptatt av de ødeleggelser vi er direkte ansvarlige for i den rike del av verden. Sett på denne bakgrunn kan man knapt tillate seg å være bekymret for en eventuell moderat nedgang i Norges folketall et stykke ut i neste århundre.

1. Mine kollegaer Svein Blom, Nico Keilman, Turid Noack og Marit Rønsen takkes for kommentarer til artikkelen.

2. I demografisk terminologi er fruktbarhet et mål for antall levendefødsler når man på et eller annet vis tar hensyn til befolkningens størrelse og aldersstruktur.

3. "Samlet fruktbarhetstall" er et vanlig mål for fruktbarhet. Det angir hvor mange barn en kvinne får i løpet av livet dersom hun ved hvert alderstrinn opplever den fødselssannsynligheten som er observert ved dette alderstrinnet i det aktuelle kalenderår.

4. Fruktbarheten for kvinnekohorter som ennå ikke er ferdige med sin fruktbare periode (født etter 1950) er beregnet ved å anta at de i resten av livet har de samme aldersspesifikke fødselssannsynligheter som dem vi observerte i 1992.

5. I denne anledning kan det nevnes at man i Sverige har fått en ekstra stor økning i andrefødselsratene blant kvinner som fikk sitt første barn mindre enn tre år tidligere. Dette er antatt å henge sammen med innføringen av visse permisjonsregler som gjør det økonomisk gunstig å få barna med mindre enn 30 måneders mellomrom. Med så tette fødsler trenger ikke moren å gå ut i arbeid i mellomtiden for å opparbeide ny rett til lønnet svangerskapspermisjon (Hoem 1990).

6. Dette er til tross for at de er eldre når de begynner å få barn, noe som vanligvis bidrar til en lavere hyppighet av tredje-fødsler. Blant de høyt utdannede er det på den annen side en forholdsvis høy barnløshet, slik at deres gjennomsnittlige barnetall faktisk er lavere enn blant kvinner med mindre utdanning.

7. Den beskjedne økningen i forhold til hva som kommer fram i figur 2, skyldes at alder ved andre fødsel er holdt fast i de beregninger som ligger til grunn for figuren. Morens alder ved andre fødsel har imidlertid økt ganske kraftig, og som nevnt ovenfor er sannsynligheten for å få et tredje barn lavere jo høyere alderen er.

8. Resultater fra Norge bekrefter at individenes religiøse aktivitet har stor innvirkning på både deres fødsels- og familiemønstre. Man ser også store forskjeller i demografisk atferd mellom de ulike landsdelene. Mye av dette skyldes nok en større kirkelig påvirkning på Sør- og Vestlandet enn ellers i landet.

9. Det siste er langt fra åpenbart. En fulltids husmor har det ikke nødvendigvis mindre slitsomt enn en kvinne som har ansvar for å hente og bringe barn, utføre eget lønnsarbeid, og kanskje være hoveddeltaker i husarbeidet på kveldstid.

10. Økonomisk-demografisk teori er ennå ikke utviklet langt nok til å gi en god beskrivelse av disse nyere relasjoner mellom yrkesaktivitet, utdanning og fruktbarhet. Grunnideen om de økonomiske kostnaders betydning kan ikke forkastes på grunnlag av moderne (skandinavisk) empiri, men variasjonene i kostandene mellom ulike grupper av kvinner og over tid kan avvike betydelig fra det som gjerne har vært antatt. Teoretisk orienterte demografer og økonomer er nå i ferd med å inkorporere blant annet prisen på barnepass i sine modeller (se f.eks. Ermisch 1989).

11. For beregning av boligprisen betydning, se Ermisch (1988).

12. Det er en statistisk sterk, men trolig avtagende, sammenheng mellom alder ved første fødsel og totalt barnetall.

13. For eksempel konkluderer Trussell og Kost (1987) etter en gjennomgang av en rekke studier fra 1970- og 1980-tallet at det selv med perfekt bruk av p-piller kan

være opp til 5 prosent sannsynlighet for svangerskap i løpet av en tiårsperiode. Spiral er forbundet med noe større risiko for uønsket graviditet.

14. Vi har allerede en lang periode med aldring bak oss. Det har gjennom flere tiår blitt flere alderspensjonister og en spesielt sterk økning i andelen over 80 år, som er særlig viktig i et omsorgsperspektiv. Etter en stabil periode vil det igjen bli en sterk økning av antall og andel eldre et stykke ut i neste århundre. Dersom fødselsratene holder seg på et konstant og forholdsvis lavt nivå og det ikke er noe innvandringsoverskudd, vil andelen eldre øke i mange tiår, men til slutt stabiliseres. Et innvandringsoverskudd vil selvsagt bidra til større folketall og dempet aldring.

Litteratur

Becker, G.S. (1991): *Treatise on the family* 2nd ed. Cambridge: Harvard University Press.

Blom, S., T. Noack og L. Østby (1992): *Giftermål og barn - Bedre sent enn aldri?* SØS 81. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Bongaarts, J. (1992): "Population growth and global warming." *Population and Development Review* 18 (2): 299-319.

de Bruijn, B. (1993): "Interdisciplinary backgrounds of fertility theory." PDOD Paper 16. University of Groningen.

Brunborg, H. (1988): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1845-1985*. Rapport 88/4. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Bumpass, L.L. (1990): "What's happening to the family? Interactions between demographic and institutional change." *Demography* 27 (4): 483-498.

Bumpass, L.L., T.C. Martin og J.A. Sweet (1991): "The impact of family background and early

marital factors on marital disruption." *Journal of Family Issues* 12 (1): 22-42.

Butz, W.P. og M.P. Ward (1977): "The emergence of countercyclical U.S. fertility." *American Economic Review* 69 (3): 318-328.

Crimmins, E.M., R.A. Easterlin og Y. Sako (1991): "Preference changes among American youth: Family, work, and goods aspirations, 1976-86." *Population and Development Review* 17 (1): 115-133.

Davis, K. og M.S. Bernstam, red. (1990): "Resources, environment and population. Present knowledge, future options." *Population and Development Review* Suppl. vol. 16.

Day, L.H. (1992): *The future of low-birthrate populations*. Routledge: London.

Easterlin, R.A. (1980): *Birth and fortune: The impact of numbers on personal welfare*. New York: Basic Books.

Ehrlich, P.R., A.H. Ehrlich og G.C. Daily (1993): "Food security, population and environment." *Population and Development Review* 19 (1): 1-32.

Ermisch, J. (1988): "Econometric analysis of birth rate dynamics in Britain." *Journal of Human Resources* 23 (4): 563-576.

Ermisch, J. (1989): "Purchased child care, optimal family size and mother's employment." *Journal of Population Economics* 2: 79-102.

Espenshade, T.J. (1978): "Zero population growth and the economies of developed nations."

Population and Development Review 4: 645-680.

Gauthier, A.H. (1993): "Towards renewed fears of population and family decline." *European Journal of Population* 9: 143-168.

Gustafsson, S. (1992): "Cohort size and female labour supply." *European Journal of Population* 8: 1-21.

Haskey, J. (1992): "Patterns of marriage, divorce and cohabitation in the different countries of Europe." *Population Trends* HMSO: 27-36.

Hoem, J.M. (1990): "Social policy and recent fertility change in Sweden." *Population and Development Review* 16 (4): 735-748.

Hoem, B. og J.M. Hoem (1992): "The disruption of marital and non-marital unions in contemporary Sweden." I J. Trussell, R. Hankinson og J. Tilton (red.): *Demographic applications of event history analysis*. Oxford: Clarendon Press.

Holtsmark, B. og K. Aamdal (1993): "Makroøkonomiske konsekvenser av befolkningsutviklinga." Reprint Series 62. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Höhn, C. (1987): "Pronatalist policies in advanced societies: Pronatalist and migration strategies." *European Journal of Population* 3: 459-481.

Höhn, C. og K. Lüscher (1988): "The changing family in the Federal Republic of Germany." *Journal of Family Issues* 9 (3): 317-335.

Kelley, A.C. (1988): "Economic consequences of population change in the third world." *Journal of Economic Literature* 26: 1685-1728.

Kravdal, Ø. (1988): "The impact of first-birth timing on divorce: New evidence from a longitudinal analysis based on the Central Population Register of Norway." *European Journal of Population* 4: 247-269.

Kravdal, Ø. (1991): *Hvor mange barn*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kravdal, Ø. (1992a): "The emergence of a positive relation between education and third-birth rates in Norway with supportive evidence from the United States." *Population Studies* 46 (3): 459-475.

Kravdal, Ø. (1992b): "Forgone labor participation and earning due to childbearing among Norwegian women." *Demography* 29 (4): 545-564.

Kravdal, Ø. (1993a): "The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first birth in Norway." Kommer i *Population Studies* 48.

Kravdal, Ø. (1993b): "Components of the recent fertility increase in Norway: Period and cohort perspectives." I Kravdal, Ø.: *Sociodemographic studies of fertility and divorce in Norway with emphasis on the importance of economic factors*. Doktoravhandling. Universitet i Oslo.

Kravdal, Ø. (1994): "How the local supply of day care centres influences fertility in Norway: A parity-specific approach."

Upublisert manus. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Lesthaeghe, R. (1983): "A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions." *Population and Development Review* 9 (3): 411-435.

Lesthaeghe, R. and J. Surkyn (1988): "Cultural dynamics and economic theories of fertility change." *Population and Development Review* 14: 1-45.

Listhaug, O. (1992): *Norske verdier 1982-1990: Stabilitet og endring*. ISS Rapport 30. Institutt for sosiologi og samfunnskunnskap. Universitetet i Trondheim.

Pampel, F.C. (1993): "Relative cohort size and fertility: The socio-political context of the Easterlin effect." *American Sociological Review* 58: 496-514.

Perez, M.D. og M. Livi-Bacci (1992): "Fertility in Italy and Spain: The lowest in the world." *Family Planning Perspectives* 24 (4): 162-171.

Pollak, R. og S.C. Watkins (1993): "Cultural and economic approaches to fertility: Proper marriage or mesalliance?" *Population and Development Review* 19 (3): 467-496.

Popenoe, D. (1987): "Beyond tradition: A statistical portrait of the changing family in Sweden." *Journal of Marriage and the Family* 49: 173-183.

Prioux, F. (1990): "Fertility and family size in western Europe." *Population* English selection 2: 141-161.

Richter, J. (1992): "Economic aspects of aging: Review of the literature." I Forente Nasjoner: *Demographic causes and economic consequences of population aging*. Economic Studies 3: 171-186. ECE/UNPF: New York.

Ryder, N.B. (1979): "The future of American fertility." *Social Problems* 26 (3): 359-369.

Sardon, J.-P. (1990): "Generation replacement in Europe since 1900." *Population* English Selection 3: 15-32.

Simon, J. L. (1993): "Economic thought about population consequences: Some reflections." *Journal of Population Economics* 6: 137-152.

Skrede, K. (1983): "Family policy in relation to changes in family structure and the distribution of income." Notat 83:1. Institutt for sosialforskning. Oslo.

Statens institutt for forbruksforskning (1990): "Standardbudsjett for forbruksutgifter." Sammendrags-serie 2. Oslo.

Statistisk sentralbyrå (1981): *Fruktbarhetsundersøkelsen 1977*. NOS B 197. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1991): *Familie- og yrkesundersøkelsen 1988*. NOS B 959. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1993a): *Ukens statistikk* 51/52. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1993b): *Befolkningsstatistikk 1992 Hefte III Oversikt*. NOS C 58. Oslo-Kongsvinger.

Teitelbaum, M.S. og J. M. Winter (1985): *The fear of population decline*. San Diego : Academic Press.

Thonstad, T. (1984): "Økonomiske konsekvenser av befolkningsnedgang." *Sosialøkonomen* 7: 27-31.

Thornton, A. (1989): "Changing attitudes towards family issues in the United States." *Journal of Marriage and the Family* 51: 873-895.

Trussell, J. og K. Kost (1987): "Contraceptive failure in the United States: A critical review of the literature." *Studies in Family Planning* 18 (5): 237-283.

Weaver C.L. (1986): "Social security in aging societies." *Population and Development Review* 12 suppl.: 273-294.

Øystein Kravdal har vært forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår, og er nå ved Kreftregisteret.